ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΙΔΗΣ

Πρίμουλα

ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ **ΑΡΜΟΣ**

Στην Ιουλία Ελευθερόγλου-Μπίμπα

1

Το φως δεν κοιμαται ποτε. Μετράει υπομονετικά τις πληγές αυτής της σκοτεινής πόλης, σαν να ψηλαφά χρυσά κέρματα βουτηγμένα στη λάσπη, κι ανοίγει περάσματα ζωής εκεί ακριβώς που νομίζαμε πως όλα είχαν πια κλείσει. Ιδίως τις ώρες που μένουμε μόνοι, με τις μορφές των αγαπημένων μας να γλιστρούν γύρω μας, σιωπηλές, ανίκανες πια να αγγίξουν τη μοίρα μας.

Το κρύο τούτο το απόγευμα είναι δυνατό. Το νιώθω πρώτα στο κεφάλι, από τότε που μας έκοψαν τα μαλλιά, και μετά τρυπώνει στο κόκαλο και στο μεδούλι, σαν να ζητά να βρει μέσα στο σώμα ένα τελευταίο σημείο αντίστασης. Στριφογυρίζω στο παλιό ντιβάνι και τυλίγομαι σφιχτά με τη μάλλινη, ξεφτισμένη κουβέρτα, πάνω από τη γκρίζα φόρμα με το πενταψήφιο νούμερο, για να μην μου τρυπήσουν το κορμί τα σκουριασμένα σύρματα. Η μύτη μου ακουμπάει στον ραγισμένο, λερωμένο τοίχο, και η ανάσα μου τον χαϊδεύει ήρεμα, αφήνοντας πάνω του μια ζεστή αχνάδα που σβήνει αμέσως, σαν να μην υπήρξε ποτέ.

Ένας ανεξήγητος κλαυθμυρισμός ακούγεται τα τελευ-

ταία βράδια μέσα από τις ρωγμές του τοίχου, σαν το μουρμουρητό ενός ανθρώπου χωρίς μάτια που παλεύει απεγνωσμένα να βγει από τα σπλάχνα της πέτρας και να μου μιλήσει. Δεν ξέρω αν είναι αλήθεια ή όνειρο.

Ακούω θόρυβο στον διάδρομο και γυρίζω απότομα το κεφάλι προς τη βαριά σιδερόπορτα, μήπως τον δω να με κοιτάζει μέσα από το ματάκι. Μάταια. Άλλη μια επιθυμία που δεν έγινε πραγματικότητα. Έτσι περνά ο άνθρωπος τη ζωή του: με πόθους που στο τέλος καταντούν αδύναμες λαχτάρες, σπίθες που σβήνουν προτού προλάβουν να φωτίσουν.

«Δις εις θάνατον διά πελέκεως». Έτσι γράφει η απόφαση του γερμανικού στρατοδικείου που συνεδρίασε στην Αθήνα, στην αίθουσα του «Παρνασσού», εκείνου του μεγαλόπρεπου ναού της τέχνης και των γραμμάτων. Την έγραψαν και την υπέγραψαν την τελευταία μέρα του ’42 και μου τη διάβασαν όρθια. Αποκεφαλισμός με λεπίδα. Ο τέλειος χωρισμός του σώματος από την κουρασμένη ψυχή μου.

Ξέρω γιατί με μετέφεραν στη Βιέννη και δεν με σκότωσαν στην Αθήνα, μαζί με τους καταδικασμένους σε θάνατο συναγωνιστές μου. Μου το είπε ένας αξιωματικός το τελευταίο πρωί με τον φάκελο στα χέρια: δεν υπήρχε «πέλεκυς» στην Ελλάδα. Έπρεπε να ταξιδέψω μακριά από τη χώρα μου για να συναντήσω τον θάνατο. Έτσι βρέθηκα τον Φεβρουάριο του ’43 φυλακισμένη στη δικαστική φυλακή Γιόζεφσταντ.

Ο πόνος στο δεξί χέρι, που με βασάνιζε αδιάκοπα από την ημέρα που έφυγα από την Ελλάδα, έχει σωπάσει εδώ

και κάποιες μέρες, αν και το χέρι μου δεν κλείνει πια. Όταν το σώμα κουραστεί αρκετά, παύει να διαμαρτύρεται. Στον λαιμό μου έμειναν δύο σημάδια, ένα σε κάθε πλευρά, και το δέρμα με τραβάει κάθε φορά που γυρίζω το κεφάλι.

Άντεξα τα βασανιστήρια, αλλά δεν ξέρω πού βρήκα το κουράγιο. Ίσως με βοήθησε ο Θεός, Εκείνος που υπηρέτησα πάντοτε με αφοσίωση. Μου έδωσε τη δύναμη να αντισταθώ, να μην ταπεινωθώ, να μην προδώσω, και δεν πρόδωσα κανέναν.

Οι δυο μικροί φεγγίτες μόλις που αφήνουν το σούρουπο να παιχνιδίζει με τις σκιές του παγωμένου κελιού. Τα μάτια μου, αναφωτίδες κάποτε μιας ζωντανής ψυχής, κοιτούν το ξύλινο αυλακωτό ταβάνι ζητώντας απαντήσεις που δεν θα έρθουν ποτέ. Καθώς το φως εξασθενεί, οι αναμνήσεις αρχίζουν να κινούνται, κουβαλώντας η καθεμιά το δικό της βαρίδι. Ο χρόνος απλώνει το τεράστιο μωσαϊκό του, με ψηφίδες τις κοντινές και τις μακρινές θύμησες. Χωρίς τον χρόνο δεν υπάρχει ζωή, ούτε ελπίδα ούτε προσμονή. Χωρίς αυτόν, το σύμπαν μένει κενό και άγονο: τίποτα δεν γεννιέται και τίποτα δεν τελειώνει.

Αγαπημένα πρόσωπα και πράγματα ξεθωριάζουν μέσα στην αχλή μιας ζωής που φεύγει σαν νερό από ανοιχτές παλάμες. Θυμάμαι τους γονείς μου, τα αδέρφια μου, τον Αλέξανδρο, τους συναγωνιστές μου στην οργάνωση και, τελευταία απ' όλους, την Κατερίνα. Θυμάμαι τις πρίμουλες στην αυλή του φτωχικού μας στον Παγώνδα, που έβγαιναν κάθε άνοιξη εκεί που δεν τις είχε φυτέψει κανείς, και η αδερφή μου η Μαριγούλα τις ξερίζωνε, και του χρόνου ξανάβγαιναν στο ίδιο σημείο. Πόσο λαχταρώ μια τελευταία στιγμή μαζί με όλους όσους θυμάμαι, μέσα σ' αυτό

το αινιγματικό και τυχαίο σύμπαν που αδιαφορεί για το τέλος μου.

Κάθε βράδυ εδώ μέσα προσεύχομαι για τους ζωντανούς μου και για τους νεκρούς μου. Όταν φτάνω σ' αυτούς που σκότωσα, σταματώ. Η προσευχή κόβεται στη μέση και δεν φτάνει πουθενά. Μια ζωή έψαλλα τον Θεό και τον λιβάνιζα, αλλά ποτέ δεν έμαθα πώς προσεύχεται μια γυναίκα για τους ανθρώπους που σκότωσε η ίδια. Δεν του ζητώ συγχώρεση για το θανατικό που προξένησα· ξέρω τι έκανα και θα το έκανα ξανά. Του ζητώ συγχώρεση επειδή δεν μπορώ να τους κλάψω.

Τώρα όμως νιώθω και μια γαλήνη, σαν να έχω δεχτεί ότι η μοίρα μου δεν αλλάζει, κι αυτό με λυτρώνει. Αναρωτήθηκα πολλές φορές αν φοβάμαι τον θάνατο. Κανείς βαθιά μέσα του δεν αποδέχεται ότι θα φύγει από αυτή τη ζωή. Ως την τελευταία στιγμή νομίζει πως θα είναι η εξαίρεση. Παράλογη ελπίδα, αλλά μήπως δεν είναι όλη μας η ζωή ένα παράλογο ξόδεμα ελπίδας;

Καθώς βυθίζομαι σ' αυτές τις σκέψεις, τα χέρια μου αρχίζουν να τρέμουν. Όχι, δεν είναι από φόβο. Ο φόβος διαλύεται όταν αρνείσαι να τον αναγνωρίσεις. Είναι από την ευθύνη που νιώθω για εκείνους που αγάπησα, φρόντισα και σεβάστηκα. Για τον άνδρα μου, που χάθηκε εξαιτίας μου. Για τους συναγωνιστές μου στην οργάνωση. Για όσους έμειναν πίσω και θα συνεχίσουν να αγωνίζονται για την ελευθερία μιας πατρίδας που εγώ δεν θα ξαναδώ ποτέ. Όμως όχι μόνο γι' αυτούς. Παρότι τον γνώρισα τόσο λίγο, η σκέψη του δεν φεύγει από τον νου μου και κλείνει πάντοτε τον κύκλο των αγαπημένων προσώπων, σαν την τελευταία ψηφίδα ενός μωσαϊκού που δεν τελειώνει χωρίς

αυτήν. Πώς να κρύψω από τον εαυτό μου ότι, από τη στιγμή που τον ξαναβρήκα στην ίδια πόλη, αυτός με κράτησε ζωντανή όσο περίμενα τον θάνατο;

Κλείνω τα μάτια και βρίσκομαι ξανά στη σκοτεινή Βιέννη, πριν από δεκατρία χρόνια. Τι ειρωνεία. Τότε νεόνυμφη και δυστυχισμένη, μέσα στα μετάξια, στα βελούδα και στις αέρινες, λουλουδένιες τουαλέτες. Τώρα μελλοθάνατη σ' ένα υγρό και ανήλιαγο κελί, μέσα σε ένα σκοτάδι που το ραγίζει μόνο το φανάρι του φύλακα – εκείνου του υπεροπτικού άνδρα που περπατάει πηδηχτά στον διάδρομο.

Μα μήπως και τότε δεν ένιωθα σαν μελλοθάνατη; Παντρεμένη μ' έναν άνδρα που σιχαινόμουν, φυλακισμένη σ' ένα όνομα, σ' ένα σπίτι, σ' ένα κρεβάτι όπου η ψυχή μου έσφιγγε τα δόντια για να μη φωνάξει. Δύο φυλακές λοιπόν στην ίδια πόλη. Μόνο που η πρώτη είχε χρυσά κάγκελα κι ετούτη σκουριασμένα.

Όλα ξαναγυρίζουν στη μνήμη μου για να μου θυμίσουν πόσο μοιραία υπήρξε για μένα αυτή η πόλη. Ιδίως εκείνα τα βροχερά απογεύματα στο Café Central. Εκεί που το φως από τις κίτρινες λάμπες έπαιζε με τα μεγάλα πολυγωνικά κρύσταλλα και έκανε τους τεράστιους πολυελαίους να μοιάζουν με πολύχρωμες, αιωρούμενες αυταπάτες. Λες κι ο ίδιος ο Θεός τούς είχε κατεβάσει ένα πρωί ανάμεσα από τους θόλους, που οι νευρώσεις τους διασταυρώνονταν ψηλά σαν αστερισμοί. Εκεί που οι λιγνοί σερβιτόροι με τα λευκά πουκάμισα, τα ριγέ παντελόνια, τις μαύρες ποδιές και τους μαύρους φιόγκους στον λαιμό πηγαινοέρχονταν βλοσυροί και σκεφτικοί, λες και σχεδίαζαν εδώ και χρόνια πώς θα εκδικούνταν τους μπουρζουάδες θαμώνες. Δεν το αποφάσιζαν όμως ποτέ. Ίσως γιατί αυτό το μίσος

ήταν που τους κρατούσε όρθιους. Κάθε άνθρωπος χρειάζεται έναν τύραννο για να εξηγεί τη δυστυχία του.

Εκεί τον συνάντησα και του μίλησα για πρώτη φορά. Χωρίς να αισθανθώ αμαρτωλή. Χωρίς να νιώσω υποχρεωμένη να εξομολογηθώ την απιστία μου σε έναν άνδρα που ποτέ δεν αγάπησα. Εκείνος μου έδειξε ότι μπορείς να δώσεις νόημα σε μια ζωή χωρίς νόημα. Κι ότι ο άνθρωπος μπορεί να αντισταθεί ακόμη και στο πεπρωμένο του.

Ανοίγω τα μάτια. Το κελί είναι σκοτεινό και ο τοίχος παγωμένος. Όμως μέσα μου έχει μείνει η ζέστη που ένιωσα εκείνο το χιονισμένο απόγευμα στα σοκάκια της Βιέννης· η μόνη που δεν σβήνει.

Στον διάδρομο, τα βήματα του φύλακα απομακρύνονται και χάνονται. Θα τελειώσει και αυτή η νύχτα.

Καμιά νύχτα δεν αρνήθηκε ποτέ να τελειώσει.

2

Πάντα υπάρχει μια αρχή. Η δική μου ιστορία ξεκίνησε στη Σάμο, εκείνο το μαγιάτικο πρωινό του Μεγάλου Σαββάτου του ’29. Ξενυχτισμένη από το μάζεμα της εκκλησίας μετά την περιφορά του Επιταφίου, με βρήκε η αυγή να αφουγκράζομαι την ανοιξιάτικη βροχή που χτυπούσε τα κεραμίδια. Το δωμάτιο μύριζε νοτισμένο χώμα και κάτω από την κουβέρτα το σώμα μου ήταν βαρύ από την αγρύπνια, αλλά τα μάτια μου έμεναν ορθάνοιχτα.

Με τη μοναξιά της νύχτας ακόμη στην αγκαλιά μου, περίμενα τον επόμενο χτύπο της σταγόνας που ήταν πάντα διαφορετικός από τον προηγούμενο – άλλος δυνατός κι άλλος ανάλαφρος και άλλος τσιριχτός σαν καρφί που ξύνει το κεραμίδι. Πάντα αναρωτιόμουν πώς συμβαίνει αυτό. Ποια αόρατη δύναμη καθορίζει πότε θα πέσει η σταγόνα και πώς θα χτυπήσει το κιτρινισμένο κεραμίδι για ν’ ακουστεί ένας ήχος που δεν έχει ακουστεί ολόιδιος ποτέ ξανά στο παρελθόν και δεν πρόκειται να ακουστεί ολόιδιος ποτέ ξανά στο μέλλον.

Λίγο πριν ξημερώσει, στο σπίτι επικρατούσε απόλυτη

ησυχία. Μόνο η βροχή συνέχιζε να πέφτει ασταμάτητα, σαν να ήθελε να ξεπλύνει τα αμαρτήματα των ανθρώπων που εξομολογήθηκαν τη Μεγάλη Εβδομάδα. Μου άρεσε η βροχή, γιατί δεν ρωτούσε κανέναν και έπεφτε πάνω σε όλους με τον ίδιο τρόπο: σε δίκαιους και άδικους, σε αδύναμους που περίμεναν υπομονετικά τη μοίρα τους και σε δυνατούς που νόμιζαν πως την όριζαν.

Κουρασμένη αλλά χαρούμενη, είχα πάρει για άλλη μια φορά τα συγχαρητήρια από τον παπα-Νικόλα για το στόλισμα του Επιταφίου και για τα Εγκώμια που έψαλαν τα παιδιά του κατηχητικού. Τη ζωή μου ως τότε τη θυμάμαι στο σπίτι, στα χωράφια, στο μαντρί με τα ζώα και στην εκκλησία – ανάμεσα στα καντήλια και τα λιβάνια, τους ψάλτες και τον παπά. Λίγες ήταν οι φορές που έπαιξα ή κουβέντιασα με άλλα παιδιά στην πλατεία ή που κάθισα να φάω γλυκό του κουταλιού στο καφενείο του Κουλούρη.

Σταθμός στη ζωή μου ήταν η ανάθεση σε μένα της διδασκαλίας του κατηχητικού από την εκκλησιαστική επιτροπή της Αγίας Τριάδας, αν και είχα τελειώσει μόνο το δημοτικό. Η «Δασκαλίτσα» με ακολουθούσε από τότε σαν δεύτερο όνομα στον υπόλοιπο βίο μου.

Απ᾽ το μικρό παράθυρο του δώματος έβλεπα τον σκοτεινό ουρανό να γκριζάρει απ᾽ την πλευρά του Επταστάδιου, σημάδι πως η αυγή ετοιμαζόταν για το καθημερινό της καλωσόρισμα. Κάποιες πρωινές αχτίδες δραπέτευαν απ᾽ τη βουτηγμένη στα σύννεφα Μυκάλη και χρύσιζαν τη γαληνεμένη θάλασσα – πρώτα μια στενή λωρίδα κι ύστερα μια μεγαλύτερη που συνεχώς μεγάλωνε και άρχιζε να φέγγει σαν να την είχε αγγίξει το βλέμμα του Θεού. Η νυχτερινή φουρτούνα είχε μερέψει κι ο κάμπος γέ-

μιζε ανοιξιάτικες μυρωδιές λουλουδιών και θαλασσινής αρμύρας.

Γύρισα και έψαξα την αδερφή μου αλλά δεν ήταν εκεί. Πέντε χρόνια μεγαλύτερη από μένα η Μαριγούλα, ψηλή και όμορφη, ήταν το πρώτο παιδί από τα τέσσερα. Από μικρή τη θαύμαζα και την είχα πρότυπο εξυπνάδας, εργατικότητας και θρησκευτικής ευλάβειας. Όταν περπατούσε στην αυλή, τα μακριά της μαλλιά έπεφταν στους ώμους και μου έδινε πάντοτε την αίσθηση πως κανείς δεν θα τολμούσε να την αγγίξει. Την ήθελα δίπλα μου, αφού ένιωθα πως με προστάτευε, αν και βαθιά μέσα μου φοβόμουν ότι μια μέρα θα την έχανα.

Πολλές φορές την είχα ονειρευτεί καλόγρια στο μοναστήρι της Μεγάλης Παναγίας, μισή ώρα δρόμο από το σπίτι μας. Η Μαριγούλα είχε κάτι που εγώ δεν είχα: μια σιωπηλή σιγουριά για τον εαυτό της. Δεν μιλούσε πολύ, αλλά όταν έλεγε κάτι όλοι την άκουγαν. Στη μάνα μου έμοιαζε στη δουλειά και στον πατέρα μου στο πείσμα. Εγώ, αντίθετα, ζούσα περισσότερο μέσα στις σκέψεις μου. Μπορούσα να μείνω για ώρα κοιτάζοντας ένα δέντρο, ένα σύννεφο, ένα μυρμήγκι που κουβαλούσε ένα ψίχουλο πολύ μεγαλύτερο από το σώμα του. Με πείραζε γι' αυτό. «Πάλι ταξίδι πήγες;», μου έλεγε κι εγώ γελούσα γιατί ήξερα πως είχε δίκιο.

Για τη Μαριγούλα έτρεχαν τα προξενιά αλλά ποτέ κανένα δεν ευδοκίμησε. Θυμάμαι, πριν από πέντε χρόνια, έναν μεσόκοπο λαδέμπορο από το Τηγάνι που τη ζήτησε, και είχαν δώσει μέχρι και λόγο. Αλλά λίγο καιρό κράτησε το συνοικέσιο, αφού τον έδιωξε όταν πήγε να σηκώσει χέρι πάνω της. Ο πατέρας μας ήθελε να τον σκοτώσει, αλλά

τον συγκράτησε η Μαριγούλα, αφού τον έπεισε πως δεν πρόλαβε να την αγγίξει.

Η μάνα μου έλεγε ότι ήμουν κι εγώ όμορφη, αλλά δεν την πίστευα. Κανένας άνδρας δεν είχε ενδιαφερθεί ως τότε για μένα. Έβλεπα τα προξενιά να περνούν μπροστά από τη Μαριγούλα σαν σύννεφα που μαζεύονταν και σκορπούσαν και πίστευα ότι η δική μου ζωή θα αργούσε πολύ ακόμη να μπει σε τέτοια παζάρια. Ήμουν η κόρη που χρειαζόταν στο σπίτι· για μένα δεν υπήρχαν τέτοια πράγματα.

Όταν ήμουν μικρή κι άρχισα να καταλαβαίνω τον κόσμο, μου είπαν ότι γεννήθηκα εδώ μια κρύα βραδιά, στις τρεις Ιανουαρίου του ’10. Εγώ όμως θυμάμαι ότι άρχισα να υπάρχω κάποιο σούρουπο, γύρω στα οχτώ μου χρόνια. Έπαιζα μόνη με τα χώματα στον κήπο, όταν σήκωσα τα μάτια και είδα ένα τσακάλι να ξαποσταίνει ακουμπισμένο στην πέτρινη περίφραξη. Ήταν ακίνητο, με την κοντή του μουσούδα γυρισμένη προς το μέρος μου και τα μάτια του, που γυάλιζαν στο μισοσκόταδο, καρφωμένα στα δικά μου. Ως τότε δεν είχα βρεθεί ποτέ απέναντι σε τέτοιο βλέμμα. Ένιωσα πως ένας απρόσκλητος επισκέπτης είχε περάσει τα τείχη του εαυτού μου, που ως τότε δεν ήξερα ότι υπήρχαν, χωρίς να ζητήσει άδεια. Δεν φώναξα ούτε έτρεξα. Μόνο κοιταχτήκαμε για λίγες στιγμές. Μύρισε τον αέρα, τίναξε ελαφρά το κεφάλι του και χάθηκε πίσω από τις πέτρες, κι εγώ έμεινα ακίνητη με τα χέρια γεμάτα χώμα.

Σηκώθηκα απ’ το σκληρό ξυλοκρέβατο και προσπάθησα να δω –πάνω από τις κορυφές των πεύκων– την Κολώνα που είχε απομείνει από τον αρχαίο ναό στην πάλη του με τον αδυσώπητο χρόνο. Ύστερα κοίταξα αριστερά

στις δυο Γλυφάδες λιμνούλες και στ' απομεινάρια της αρχαίας πόλης της Σάμου.

Ήμουν περήφανη που γεννήθηκα σ' αυτόν τον τόπο πριν από δεκαεννιά χρόνια, σ' ένα δίπατο πέτρινο καλύβι λίγο έξω από τον Παγώνδα, πολύ κοντά στον Ίμβρασο, το ποτάμι όπου γεννήθηκε η θεά Ήρα και λουζόταν κάθε φορά που ήθελε να ξαναγίνει παρθένα.

Ο Ίμβρασος, με τις ανθισμένες ακροποταμιές που καθρεφτίζονταν στα γάργαρα νερά του, στεκόταν φρουρός της Ιερής Λυγαριάς στο μέρος όπου το πεπρωμένο θέλησε να γεννηθεί η κόρη του Κρόνου και της Ρέας, η Μεγάλη Θεά. Κι εκεί οι ντόπιοι φάνηκαν αντάξιοι αυτής της τιμής και κατασκεύασαν τον πιο λαμπρό ναό της αρχαιότητας με τις εκατόν πενήντα πέντε κολώνες.

Αυτά μας μάθαιναν στο δημοτικό: ότι εδώ δημιουργήθηκε κάποτε ο σπουδαίος Ιωνικός πολιτισμός που είχε ως βάση τη λογική και τα μαθηματικά. Πάντα νόμιζα ότι είχα ζήσει την εποχή εκείνη και πάντα λαχταρούσα να επιστρέψω εκεί. Η εικόνα της πομπής των Ηραίων και με μένα ιέρεια της Μεγάλης Θεάς να κρατώ την αναμμένη δάδα, ερχόταν και ξαναρχόταν στο μυαλό μου. Αλλά πώς να επιστρέψω κάπου που δεν υπήρξα ποτέ; Ποια μνήμη είναι αυτή που μας κάνει να νομίζουμε ότι έχουμε ζήσει ξανά στο παρελθόν; Ποια μνήμη ακολουθεί τους ανθρώπους – από γενιά σε γενιά– στο πέρασμα του χρόνου και δεν χάνεται ποτέ;

Στο σχολείο τ' ακούγαμε όλα αυτά με δέος, αλλά εγώ τα έπαιρνα πιο προσωπικά απ' όσο έπρεπε. Η Ήρα, η Λυγαριά, ο Ίμβρασος, η Κολώνα, ο μεγάλος ναός δεν ήταν για μένα μόνο ιστορίες που έλεγαν οι δάσκαλοι. Ήταν

αποδείξεις πως ο τόπος μας είχε μια τεράστια πνευματική δύναμη, κάτι πολύ μεγαλύτερο από τη φτώχεια μας. Μπορεί να ζούσαμε σε ένα παλιό πέτρινο καλύβι, όμως πατούσαμε πάνω σε χώμα που είχε γεννήσει μερικούς από τους πιο σοφούς ανθρώπους που είδε ποτέ η ανθρωπότητα.

Αυτή λοιπόν είναι η πατρίδα μου, κι αυτήν αγωνίστηκα αργότερα να λευτερώσω από τους δυνάστες. Ήμουν περήφανη γι᾽ αυτήν, και η περηφάνια αυτή θα μου χρειαζόταν κάποτε περισσότερο απ᾽ όσο φανταζόμουν. Πολλές φορές, στις δύσκολες στιγμές της ζωής μου, έκλεινα τα μάτια και γύριζα εδώ, για να πάρω θάρρος από τη μυρωδιά του πεύκου, τον ήχο του Ίμβρασου και τη μεγάλη κολώνα που στέκει ακόμη όρθια.

Η φωνή της μητέρας ακούστηκε στις σκάλες:

«Ιουλία, σήκω! Ο πατέρας και η αδερφή σου έχουν ώρα που φορτώνουν το κάρο. Θ᾽ αργήσουμε».

Η μάνα μου, η κυρα-Καλλιόπη, ήταν μια κοντή και αδύνατη γυναίκα, τότε στα σαράντα έξι, με μικρή μύτη και μεγαλούτσικα αυτιά. Είχε δυο αδύναμα μάγουλα, πάντοτε αναψοκοκκινισμένα από τη ζέστη του φούρνου, και χέρια κοκαλιάρικα που δούλευαν αδιάκοπα. Ήταν μοναχοκόρη του Αριστείδη Ψύχα, ενός πλούσιου ιδιοκτήτη ταμπάκικου απ᾽ το Καρλόβασι, που είχε συμμετάσχει στη σύναξη που έγινε στο μοναστήρι της Αγίας Τριάδας για τη δημιουργία του Προοδευτικού κόμματος και την ανάδειξη του Θεμιστοκλή Σοφούλη στην αρχηγία του.

Την έκλεψε ο πατέρας μου, ο Δημήτρης Ελευθερόγλου, στα δεκαεπτά της, τον Απρίλιο του 1900, λίγο πριν από τις εκλογές για τη Σαμιακή Συνέλευση. Ο Ψύχας κίνησε γη και

ουρανό για να τους βρει ψάχνοντας με τους εργάτες του στα βουνά και στις ακροθαλασσιές. Μέχρι κι από τον ηγεμόνα Βαγιάννη ζήτησε να στείλει χωροφυλάκους για να τους ψάξουν. Αυτοί όμως είχαν κρυφτεί καλά σ' ένα ερειπωμένο καλύβι στον Καρβούνη, απομεινάρι από την περίοδο της ερήμωσης του νησιού εξαιτίας της πειρατείας.

Εκεί έμειναν κοντά στους δυο μήνες κι ύστερα τους πάντρεψε ο παπα-Λεωνίδας στον Αηλιά, το ξωκκλήσι στην κορυφή του βουνού. Από τότε ο παππούς μου τους ξέγραψε και δεν τους συνάντησε ποτέ ξανά. Μόνο πεθαμένο τον είδαν οι γονείς μου μέσα στο φέρετρο, πριν από δυο χρόνια.

Η μάνα μου λάτρευε τον άνδρα της, κι αυτός την αγαπούσε και τη σεβόταν. Μπορεί να κουράζονταν, να θύμωναν, να μην μιλούσαν για μέρες, όμως ανάμεσά τους υπήρχε κάτι που εγώ το ζήλευα, χωρίς να το καταλαβαίνω τότε. Η μάνα μου κρατούσε πάντα το καλύτερο κομμάτι του ψωμιού για τον πατέρα, κι εκείνος δεν την άφηνε ποτέ να σηκώσει μόνη της βαρύ τσουβάλι. Αναρωτιόμουν αν η αγάπη και ο σεβασμός ήταν αυτό που οι άνθρωποι λένε έρωτα.

Όλοι έλεγαν ότι μοιάζω σ' εκείνον τον ψηλό και αδύνατο άνδρα με το σκληρό και ρυτιδιασμένο πρόσωπο που δούλευε αδιάκοπα για να ζήσει την οικογένεια. Ασυνήθιστα για χωριάτη ήταν τα μακριά φουντωτά μαλλιά του, που έφταναν ως τον ώμο και ανέμιζαν στα καλοκαιρινά μελτέμια όταν καβαλούσε το άλογο.

Ο πατέρας μου ήταν άνθρωπος σκληρός και κλειστός, δεν έλεγε πολλά λόγια και δεν σήκωνε δεύτερη κουβέντα. Όταν θύμωνε, δεν φώναζε· έσφιγγε μόνο τα δόντια του,

κοίταζε μακριά, και ο κόσμος πάγωνε γύρω του. Ήταν όμως δίκαιος και δεν άφηνε κανέναν να περιορίσει την ελευθερία του. Αυτό το πείσμα για την ελευθερία το πήραμε κι εμείς, τα παιδιά του, από εκείνον.

Τέσσερα παιδιά γέννησε η μάνα μου, δυο αγόρια και δυο κορίτσια, με μένα τη μικρότερη απ' όλους. Δύσκολα τα βγάζαμε πέρα. Ο πατέρας μου γυρνούσε τα κοντινά χωριά με το κάρο και πουλούσε την πραμάτεια του, κατσικίσιο τυρί και ζαρζαβατικά. Δεν είχαν περάσει ούτε δύο χρόνια από τότε που τα αγόρια μας, ο Νίκος και ο Ροίκος, καλεσμένα από έναν μακρινό συγγενή, έφυγαν να δουλέψουν στην Κατερίνη, μήπως βρουν καλύτερη τύχη και ξεφύγουν απ' τη φτώχεια. Από τότε μόνο τρία γράμματα είχαν στείλει στη μάνα μου κι εκείνη δεν τα έβγαλε ποτέ απ' το προσκέφαλό της.

Πολλές νύχτες την έβλεπα να τα ψηλαφίζει κάτω από το κερί, με δάχτυλα που έτρεμαν, προσπαθώντας να τα διαβάσει ξανά και ξανά, σαν ψαλμούς από το Ψαλτήρι. Κάθε φορά που τα άνοιγε, το πρόσωπό της φωτιζόταν. Η ξενιτιά δεν παίρνει μόνο όσους φεύγουν· παίρνει μαζί της κι ένα κομμάτι από όσους μένουν πίσω.

Η μυρωδιά από το ψημένο ψωμί έφτανε μέχρι επάνω στο δώμα. Έκανα μια γρήγορη προσευχή στην Παναγία τη Σπηλιανή, με τα μάτια στραμμένα προς το ασπριδερό σημάδι στο απέναντι βουνό, ντύθηκα και κατέβηκα γρήγορα τη μικρή ξύλινη σκάλα, με τα παλιά ξύλα να τρίζουν κάτω απ' τις πατούσες μου. Η μάνα μου, με το τσεμπέρι στο κεφάλι, έβαλε στο πιάτο δυο καπίρες και τις περιέλουσε με λάδι και μοσχάτο κρασί, αν και το Μεγάλο Σάββατο η νη-

στεία θέλει τις καπίρες σκέτες. Όμως είχαμε δρόμο μπροστά μας και κανείς δεν είπε τίποτα. Αυτό ήταν το πρωινό που έτρωγα από τότε που θυμάμαι τον εαυτό μου.

Από το κατώι ακούγονταν ο πατέρας και η Μαριγούλα να κάνουν τις τελευταίες συνεννοήσεις για το φόρτωμα του κάρου.

«Γρήγορα, Ιουλία», φώναξε η μητέρα μου. «Σήμερα πρέπει να πουλήσουμε καλά. Είναι Μεγάλο Σάββατο και ο κόσμος θα ψωνίσει».

Η Μαριγούλα μπήκε για μια στιγμή στην κουζίνα με τα μανίκια σηκωμένα και τα μαλλιά πρόχειρα δεμένα πίσω. Τα μάγουλά της ήταν κόκκινα από το φόρτωμα του κάρου.

«Άντε, Δασκαλίτσα, άσε τις προσευχές και έλα κάτω. Τα λεμόνια δεν φορτώνονται μόνα τους».

Της έβγαλα τη γλώσσα κι εκείνη γέλασε. Θυμάμαι πάντα εκείνο το γέλιο, γιατί η μέρα που άρχισε με γέλιο θα τελείωνε με πίκρα.

Δεν είχε βγει ακόμη ο ήλιος όταν ξεκινήσαμε για το Βαθύ, με τη φοράδα μας την Ήβη να χοροπηδάει και να βγάζει χλιμιντρίσματα χαράς για την απρόσμενη πρωινή βόλτα, παρά το βαρύ φορτίο που τραβούσε, με τα πέταλα να χτυπούν πάνω στα υγρά χαλίκια σε ρυθμό γρήγορο και χαρούμενο.

Το κάρο ήταν γεμάτο αγκινάρες, χλωροκούκια, καρότα, λεμόνια και παντζάρια, και δύο δερμάτια με κατσικίσιο τυρί. Δίπλα στον πατέρα, που κρατούσε τα χαλινάρια, κάθισε η μάνα· πίσω οι δυο αδερφές με τα πόδια μπερδεμένα και χωμένα μέχρι το γόνατο μέσα στα λεμόνια. Το κάρο κουνούσε και με ντάντευε κι έτσι δεν άργησα να αποκοι-

μηθώ, κοιτώντας τα μαλλιά του πατέρα που τρικύμιζαν στο πρωινό αεράκι και μουρμουρίζοντας τον ύμνο της Πρώτης Ανάστασης: *Ἀνάστα, ὁ Θεός, κρῖνον τὴν γῆν, ὅτι σὺ κατακληρονομήσεις ἐν πᾶσι τοῖς ἔθνεσι.*

Το παζάρι εκείνης της μέρας στο Βαθύ ήταν από τα μεγαλύτερα της χρονιάς, αφού οι νοικοκυρές ετοιμάζονταν για την αυριανή μέρα του Πάσχα. Με ξύπνησε η μυρωδιά του ταμπάκου που έβγαινε απ' τις μεγάλες καπναποθήκες των αδελφών Σούτου, στη διασταύρωση του δρόμου για το Μαλαγάρι – μια μυρωδιά γλυκερή και πικρή μαζί, που στεκόταν πάνω από τα κεφάλια μας σαν αόρατο σύννεφο.

Όταν φτάσαμε στα Προσφυγικά, ο ήλιος ήταν ήδη ψηλά. Μπροστά μας η γαλήνια θάλασσα γέμιζε τον μεγάλο φυσικό κόλπο και δεξιά φαινόταν το Βαθύ με τα ασβεστωμένα λευκά και κίτρινα ηγεμονικά κτίρια. Βρήκαμε μια θέση στην άκρη του παζαριού, αρχίσαμε να ξεφορτώνουμε το κάρο και να γεμίζουμε τα μεγαλοπάνερα με λαχανικά. Σε λίγο αρχίσαμε να διαλαλούμε την πραμάτεια μας, πίσω οι γονείς μας και μπροστά εγώ με την αδερφή μου.

Γύρω μας, γυναίκες με μαύρα και πολύχρωμα μαντίλια έπιαναν τα ζαρζαβατικά, τα μύριζαν, τα παζάρευαν και ύστερα τα άφηναν κάτω με δυσπιστία. Παιδιά έτρεχαν ανάμεσα στους πάγκους κρατώντας κουλούρια και άνδρες με χοντρά μουστάκια συζητούσαν για τις τιμές του λαδιού και του κρασιού, για πολιτικά και για τον καιρό. Από έναν πάγκο λίγο πιο πέρα ερχόταν μυρωδιά από παστό ψάρι κι από άλλον το άρωμα της φρέσκιας ρίγανης.

Δεν είχε περάσει ούτε μια ώρα όταν είδα ένα ανδρόγυνο γύρω στα πενήντα, μαζί με έναν άνδρα περίπου της